

Szabó Tibor:

Gramsciról – ötven év múltán

Különös jelentősége van, hogy az 1937-ben elhunyt Gramscira ebben az intézményben emlékezünk meg, amelyben hosszú éveken át tanulmányoztuk közösen gondolkodását. Hosszan elemeztük a pártról, az államról szóló fejtegetéseit, hegemonia-koncepcióját, értelmiségfelfogását, az amerikai gazdasági és politikai rendszerről írott megjegyzéseit. Mindennek alapján biztos lehet számítani rá, hogy e magyarországi megemlékezés nem csupán formai, formális lesz, hanem olyan igazi műhely beszélgetés alakul ki ennek kapcsán, amely esetleg tovább inspirálhatja a hazai Gramsci-kutatásokat.

Gramsciról itthon és külföldön

Ezek a kutatások nálunk már igen korán – az 1940-es évek végén – megindultak, az italianisták /Szauder József/ jóvoltából, majd 1956 után új lendülettel folytatódtak. Ekkor Sallay Géza, Rózsa Zoltán, majd később Sárközy Péter foglalkozott vele behatóbban. Az 1970-es évek elején Huszár Tibor volt, aki felkarolta a Gramsci-szövegek kiadását és gondozását. Jelentős állomása a hazai kutatásoknak a Betlen János-féle "Új

fejedelem" kiadása, majd pedig Gramsci fiatalkori politikai írásainak közzététele a Kossuth kiadónál 1985-ben. Az ebből a kötetből kimaradt Gramsci-tanulmányokat, írásokat pedig éppen ebben a kollégiumban adták ki.

A hazai Gramsci-kutatások kisebb-nagyobb késéssel követik a nemzetközi, elsősorban olasz eredményeket. Jelen pillanatban ott egy megtorpanása figyelhető meg általában véve is a marxista kutatásoknak, ami érezteti hatását e területen is. Ennek ellenére Olaszországban több rendezvényt tartanak majd ez évben. A központi ülésre június hónapban Rómában kerül sor, amelynek témája: A politika és erkölcs Gramsci gondolkodásában. Ezen túl a szeptemberben Bolognában rendezendő Unita-fesztivált is az ötven éve meghalt Gramsci politikai és szellemi hagyatéka gondozásának, újraértelmezésének szentelik. Az olasz baloldali sajtó ez évben különös figyelmet szentel e témának. Az OKP hetilapja, a nálunk is ismert Rinascita Gramsci a világban címmel közölt – többek között Gramsci magyarországi fogadtatásáról is – tanulmányokat, a Critica Marxista pedig 2-3. számát teljes egészében Gramscinak szenteli ezzel a jellegzetes címmel: Gramscin túl, Gramscival.

Gramsci jelentősége tehát újból teret kap itthon és külföldön egyaránt. Nézzük, milyen szempontból érdekes sámunkra az olasz politikus-filozófus gondolkodása és tevékenysége.

Filozófia és politika összefüggése Gramscinál

Egy gondolkodó megismerésének több fázisa van. Első megközelítésben nyilvánvalóan elegendő, ha gondolkodását, tevékenységét csupán a jellegzetességek, a fő vonalak mentén feltárjuk: mi közelíti az illető gondolkodót egy másik, kortárs gondolkodóhoz, mi különbözteti meg őt a többiektől. Ha viszont felfogását – mint ez Gramsci esete is – közelebbről is szeretnénk szemügyre venni, akkor más metodológiai megfontolásokra van szükség.

Bár Gramsci csak negyvenhat éves volt, amikor meghalt, munkásságában mégis több időszakot tudunk elkülöníteni. A fő megkülönböztetési pont 1926, amikor – képviselői mentelmi jogát figyelmen kívül hagyva – Mussolini letartóztatja, számúzi, majd bebörtönzi. E megkülönböztetés alapján munkásságát két részre lehet osztani: aktív időszakra és börtönéletre. E1 kell kerülni viszont azt az értelmezést, amibe sok hazai és külföldi interpretátor is beleesik, hogy ez automatikusan Gramsci koncepciójának az alapvető változásával hozható összefüggésbe.

Mi már több írásunkban is kimutattuk, hogy Gramsci munkásságának tartalmi, elméleti periodizációja nem azonos életének a periodizációjával. Hiszen lényeges különbségek van-

nak 1926 előtti aktív időszakában született írásainak gondolati tartalma között is. Igen jelentős különbségek figyelhetők meg például egy 1919-ben, 1921-ben, vagy 1924-ben keletkezett írása között. Az olasz és a nemzetközi politikai viszonyok következtében Gramsci felfogása is jelentős változásokon ment keresztül. Az 1919-20-as gyári tanács-mozgalmon kívül, annak bukása után, felfogására elsősorban moszkvai és bécsi tartózkodása volt döntő hatással. Konceptiója eredetiségét 1924 után figyelhetjük meg nála erőteljesebben, amely koncepción lényegileg már a börtönben sem fog változtatni.

Ami viszont végig, mind 1926 előtti, mind 1926 utáni írásaiban megfigyelhető nála, az a politikai tevékenység és az elméleti munka egyfajta egysége. Aktív politikusi időszakában írt – sokszor propagandacélokat szolgáló – cikkei tartalmán is érezhető szerzőjük igen komoly elméleti-filozófiai-szociológiai-esztétikai felkészültsége, a Börtönfüzeteket pedig nagy tévedés lenne pusztán elméleti írásnak tekinteni, hiszen sorai között mindig észlelhető az aktuális /olasz és nemzetközi/ eseményekre való reagálás igénye. Például az, hogy Croce kapcsán tárgyalja, majd részletesen kifejti az állam és a társadalom problematikáját, nyilván nem független az akkori kor totalitáriánus megoldásaitól. A börtönben mindvégig követi az eseményeket: a gazdasági világválságot, Hitler hatalomra jutását, Sztálin lépéseit. S amikor bírálja az állam-párt felfo-

gást, a diktatórikus megoldásokat, mindig csak általában, elméleti síkon beszél, de bírálata könnyen behelyettesíthető. Tehát a legelméletibb kérdésfelvetései mögött politikai indítékok, politikai mozgások húzódnak meg.

A marxista filozófia megújításáért

A politikának és a filozófiának ez a Gramscinál megfigyelhető összekapcsolódása igen érdekes kombinációt hoz létre a marxista filozófián belül.

Gramsci az 1910-es évek táján akkor kezdi el tevékenységét, amikor egyrészt a marxista filozófia egyfajta ökonomista eltorzításon keresztül érvényesül sok képviselőjénél, másrészt pedig a munkásmozgalom gyakorlati tevékenységében kezd túlsúlyba kerülni a reformizmus elképzelése. Gramsci, aki mindig is polemikus alkatú volt, vitába száll egyrészt az ökonomizmussal. Ebben a vitában Labriola és Croce művei vannak segítségére: mindketten – bár igen eltérő pozícióból – elutasították, hogy a társadalom fejlődésében mindent a gazdasági momentumra vezessenek vissza. Croce az ökonomizmust azonosítva a marxi filozófiával azt mondja, hogy benne a gazdaság, mint "rejtőzködő isten" szerepel, amit csak legfeljebb "végső fokon" /Labriola, Engels/ lehet elfogadni. A fiatal Gramsci

Labriola és Croce hatása alatt egyértelműen szembeszállt a gazdaságra leszűkített marxizmus koncepciójával, és kezdettől fogva az ember, az emberi tényező szerepét hangsúlyozta. Másrészt ugyanakkor nem a reformista megoldások mellett volt, hiszen azok nem-forradalmi megváltoztatását kívánták a fennálló társadalomnak. A torinói ifjúsosocialisták köréhez tartozó Gramsci viszont, – elsősorban Georges Sorel hatására – a gyökeres változások mellett volt, ezért kapcsolódott később, az 1919-20-as "vörös kétév" idején, a gyárfoglaló és tanácsmozgalmakhoz, s ezzel párhuzamosan a Komintern irányzatához.

Az ökonomizmus és a reformizmus elleni harcban fogalmazza meg saját eredeti felfogását, amit "filosofia Bella praxis"-nak, a gyakorlat filozófiájának nevez. Ez – megítélésünk szerint – filozófiatörténeti horderejű szintézist eredményezett, amelyhez fogható csak Lukács késői filozófiai főműve, A társadalmi lét ontológiája képvisel. Ennek az új szintézisnek az volt a lényege, hogy Gramsci elismerte az anyagi mozzanatok /az anyag, a gazdasági viszonyok stb./ elsőbbségét, ahogyan azt a klasszikus marxizmus nemegyszer hangsúlyozta. Emellett azonban – elsősorban Marx 1. Feuerbach-tézisére hivatkozva – az eszmei, a szellemi mozzanatot legalább ugyanolyan fontosnak tartotta. Szerintünk ezzel jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a marxizmuson belül – Buharin 1921-es Kézikönyvének kísérlete után – hely-

reállítsa a dialektikus szemléletmódot. Sajnos, már a Buharint megelőző időszakban is megfigyelhető a marxista filozófián belül az az irányzat, amely Engels szintetikus jellegű munkáiból kiindulva, elsősorban egy naturalisztikus és mechanikus, metafizikus koncepciót nevezett marxizmusnak. Ehhez a vonalhoz sorolható elsősorban Plehanov, egyesek szerint részben Lenin is, de mindenképpen Sztálin, aki véglegesítette a "marxizmus-leninizmus" sémáját. Ezen naturalisztikus koncepció szerint minden feloldódik az anyag, az anyagiség, a determináció fogalmaiban, miközben háttérbe szorul az ember, az emberi szellemiség; a szubjektum történelemformáló aktivitása, a gyakorlat ontológiai státusa. Gramsci tisztában van vele, hogy az eszmei mozzanatot mindig egy anyagi mozzanat determinálja, de azt is fontosnak tartja, hogy ezzel párhuzamosan vegyék figyelembe a szubjektív tényezőt is.

Lukács az Ontológia második kötetében hosszan tárgyalja azt a Gramsciéval párhuzamos gondolatot, hogy az eszmei tényezőnek a történelem bizonyos időszakaiban döntő jelentősége lehet. Ez – sok eltérés mellett – nyilvánvalóan rokonítja Gramsci és Lukács György felfogását.

Az ökonomizmus és a szcientista naturalizmus a marxizmuson belül még ma is megtalálható. Sokan vélik úgy, hogy a gazdasági kérdések oly mértékben döntőek a társadalomban, hogy

háttérbe szorítják az összes többi társadalmi viszonyt és eszmét. A társadalmat ma is nemegyszer természeti törvényszerűségek által meghatározottként fogják fel. Nem utolsó sorban épp az ilyen koncepcióknak köszönhetően kerül háttérbe a társadalom politikai dimenziója, a demokrácia kérdése, az intézményrendszer továbbfejlesztése, stb. Gramsci fejtegetéseinek ilyen vonatkozásban manapság mindenképpen igen nagy az időszerűsége, hiszen helyesen állapítja meg, hogy a társadalmi folyamatokból semmiképpen sem lehet kizárni az ember tevékeny hozzájárulását, szellemiségét, aktivitását.

A társadalom ugyanis éppen olyan irányban halad, amelybe az emberek tevékenységének az eredője vezet. Az emberek tevékenysége – ha spontán, ha tudatos – mindig valamilyen megfontolás alapján történik. Az anyagi világot mindig megfelelő elképzelés, gondolat /vagy gondolatiság/, vagy épp ellenkezőleg gondolatlanság befolyásolja. Ezért nem mindegy a társadalom számára, hogy egyáltalán van-e ilyen eszmei meggondolás, vagy hagyják az anyagi folyamatokat okozódni: vagy pedig van egyfajta társadalmi-politikai-kulturális meggondolás, eszme, amely alapján végzi az ember a tevékenységét /nem csupán a munkatevékenységét!/. A mai vitákban sem szokták hangsúlyozni a dolognak ezt az oldalát.

Jellemző az a megoldás, amit Gramsci e koncepciójának az érdekében az alap és felépítmény viszonyáról mond. Szerinte

ahogyan a marxizmus klasszikusai is hangsúlyozták, az alap nagyon fontos szerepet játszik a társadalom életében. Ez a meghatározó, determináns jelentőségű viszonyrendszer. De elemzéseiben mindig a felépítmény, sőt: többszámiban felépítmények döntő jelentőségét húzza alá. Nem csupán azért, de azért is, mert a felépítményben találhatóak meg az ideológiák, amelyek révén az emberek – Marx szavaival – "végigharcolják" a történelmet, meg az állam is, meg a civil társadalom is. Gramsci a társadalmi valóságot mindig a felépítmények oldaláról közelíti meg, az alapan működő objektív, anyagi erőket a felépítmény eszmeisége, gondolatisága befolyásolja.

A politikaelmélet terén Gramsci hasonló gondolatokat fejt ki. Később még bőven szó lesz az állam és a civil társadalom viszonyáról más összefüggésben. Itt csupán azt emeljük ki, hogy Gramsci – a marxista filozófián belül eredeti módon – nem az állam erőszakszervezet jellegét hangsúlyozza, mint például Lenin, hanem továbbmenve a nevelő-állam koncepcióját veti fel, s a civil társadalom fontosságát emeli ki.

Itt is szintézisre törekszik, hiszen nem elégszik meg a mechanikus társadalmi erők működésének leírásával, hanem szükségesnek tartja a civil társadalomban, a civil társadalom által megszervezett emberek szubjektív erőinek a figyelembe vételét is. Ez tehát olyan dialektikus koncepció, amelyben

Gramsci nem szakítja el egymástól az összetartozó, egymást kölcsönösen föltételező kategória-párokat, hanem egyszerre hangsúlyozza fontosságukat.

Az objektum-szubjektum kölcsönhatásának hangsúlyozása olyan jelentős volt munkásságában, hogy tulajdonképpen annak fő jellegzetességét adja. Gramsci tehát a XX. századi marxizmus azon vonulatába sorolható, amely számára döntő a dialektika, az emberi gyakorlat kérdése. Ebből az alapállásból – és talán éppen ezért – bírálta oly erőteljesen N. I. Buharin koncepcióját, aki számára a társadalom és az ember is gép, a társadalomban csak szükségszegyűség uralkodik, nincs benne véletlen, a technika a mindent eldöntő mozzanat a társadalom, fejlődésében, stb. Gramsci a Kézikönyv koncepciójában meglátta azt a – később, Sztálin műveiben valóban be is következő – veszélyt, hogy ez a marxizmus olyan "gyerekes elferdítéséhez" vezet, amely szerint minél inkább hivatkozunk anyagi dolgokra, annál inkább materialisták vagyunk.

Gramsci elismeri, hogy az anyagi oldal alapvető, de rögtön hozzáteszi, hogy ez nem jelentheti azt, hogy elhanyagoljuk az eszmei mozzanatot, azt, hogy az ember képes a gyakorlati tevékenységében változásokat létrehozni ebben a valóságban.

Sajnos, ma az oktatásban is találkozhatunk azzal a szemléletmóddal, amely az alapot készen talált, örök és megváltoztathatatlan viszonyok rendszereként értelmezi. Az ilyen – nyilvánvalóan Buharintól, de leginkább Sztálintól eredő – felfogással szemben joggal teszi fel a kérdést Gramsci: hogyan jött létre ez az alap? Az alap persze okozódik, de ez nem fatális menete a történelemnek, hanem közrejátszik benne az emberi szubjektum is. Nem pusztán a gazdasági szférában kifejtett munkatevékenység, hanem az ember politikai, erkölcsi, kulturális, művészeti és egyéb tevékenysége is, amelyek megadják az adott történelmi szubjektum természetének jellegzetes vonásait, szocialitását.

A Gramsci-féle gyakorlat-filozófia annyival több egy szűken értelmezett történelmi materializmusnál, hogy benne az ember e széles értelemben vett tevékenységi köre, egész praxisa benne van, nem csupán a munkatevékenysége. Ezért is tartjuk Gramsci felfogását a marxizmuson belül egy eredeti koncepciónak. Ez alapján nem tartjuk véletlennek, hogy Gramsci eljut egy teljes ember-felfogáshoz.

Állam és civil társadalom

A számos eredeti megoldás közül most egyet szeretnénk behatóbban megvizsgálni, az állam és a civil társadalom kérdéskörét, mert ennek – véleményünk szerint – igen komoly aktualitása is van hazánkban.

A civil társadalom /bürgerliche Gesellschaft, civil society, société civile, societa civile stb./ fogalma – bármielyen furcsán hangzik is – újkeletű a magyar filozófiai és politológiai szakirodalomban. A kérdés megítélése és értelmezése körül jelentős eltérések és véleménykülönbségek vannak az egyes szerzők között. Az elmúlt időszakban írtak nálunk olyan államról szóló monográfiát, amelyben szinte meg sem említik a civil társadalom fogalmát. Van eset, amikor a civil társadalom fogalmát társadalmi formációként értelmezve azonosítják a kapitalista társadalom fogalmával. A magyar "polgári társadalom" fogalma helyett mi azért használjuk következetesen a civil társadalom fogalmát, hogy ezt a félreértést mindenképpen elkerüljük. A civil társadalom és az állam viszonyának problematikája viszont olyan jelentős, hogy szükség van előtörténetének a bemutatására.

A civil társadalom fogalmának elemzésekor Hegelhez kell visszanyúlni. Hegel A jogfilozófia alapvonalai-ban arról beszél, hogy a civil társadalom nem más, mint differencia a család és az állam között. Gyakorlatilag ez jelenti a különös szféráját az egyes és az általános között. Hegel azt mondja, hogy a civil társadalom az állam kialakulásakor következik be, mert a differencia feltételezi az államot, persze el is különül tőle. Mindebből látszik, hogy Hegel dialektikus összefüggést lát civil társadalom és állam között. A kettő összefügg egymással, mégis megkülönböztethetők és megkülönböztetendők egymástól, egyik feltételezi a másikat. A civil társadalom modern értelmű fogalma azonban csak tulajdonképpen a francia forradalom utántól datálható. Ezt Hegellel egybehangzóan Marx is ekképpen állítja. Hegel szerint az eszme szétválása okozza a civil társadalom és az állam különválását.

Véleményünk szerint Hegel itt az Eszme fejlődésében az állam és a társadalom elválását, elidegenedését írja le. A francia forradalom utáni fejlődésben indul ugyanis be egy olyan társadalmi mozgás, amely során az állam egyre inkább elkülönül a társadalomtól, a civil szférától és az állam kezdi egyre jobban megerősíteni, kifejleszteni a társadalomtól független, néha kifejezetten azzal szemben álló önálló funkcióit.

Marx és Engels, fiatalkori írásaikban több alkalommal is foglalkoznak a civil társadalom kérdésével. Hangsúlyozzák, hogy a civil társadalom anyagi és gazdasági jellegű, és alapja az államnak. A Német ideológiában azt állítják, hogy "minden történelem igazi kohója és színtere". Később Engels is foglalkozott a kérdéssel. Azt mondja; hogy a civil társadalom a gazdasági viszonyok birodalma és a társadalom fejlődésében egy döntő elem. Engels hasonlóan Hegelhez; leírja, hogyan következik be az állam és a civil társadalom szétválása, hogyan kezdi magát önállósítani az állam a civil társadalommal szemben.

Nagyon érdekes eredményre vezet, ha a civil társadalom kérdéskörét tovább vizsgáljuk a marxizmus történetében. Próbáltuk tüzetesen megnézni, hogy is áll ez a civil társadalom és az állam viszonyának kérdése Leninnél. Őszintén szólva a nyomát sem leltük a civil társadalom fogalmának Leninnél. Ez lehet, hogy a kutatásaink hiányossága, de az államról írott legfontosabb munkáiban semmi nyomot nem találtunk. Mindnyájan tudjuk, hogy Lenin szerint az állam kényszerítő szerv, erőszakszervezet. "Az állam gépezet, amely arra szolgál, hogy az egyik osztály uralmát fenntarthassa." Mi ezt a lenini koncepciót úgy értelmezzük, hogy Lenin, az adott konkrét helyzetben /s ezt nyomatékosan aláhúznám!/ nem tartja fontosnak, hogy a civil' társadalomról beszéljen. Ebben a kezdeti időszakban elegendőnek tartja, ha az állam elnyomó funkcióját,

erőszakos jellegét emeli ki. Az új civil társadalom megteremtése történelmileg még nincs napirenden. Ami aztán a továbbiakban elgondolkodtató, hogy ezzel a lenini államfelfogással mi történt a következőkben. Most nem csupán arról van szó, hogy Sztálin ezt a maga céljaira használta fel, hanem arról is, hogy ez – mint a marxizmus állam-felfogása – került be a tankönyvekbe. Ha ma akárkit megkérdezzünk, mit értünk államon, habozás nélkül nyomban válaszolja is: erőszakszervezetet.

Nyilvánvaló, hogy az állam a világtörténelemben mindig is rendelkezett és rendelkeznie is kell a kényszer apparátusával. Ezt mi sem vonhatjuk kétségbe. Az azonban felettébb elgondolkodtató, hogy a köztudatban – és sok filozófiai és politikaelméleti kézikönyvben is – az államot az erőszak gyakorlásával azonosítják. Ez az államnak csak az egyik funkciója és felettébb leszűkítenénk az állam fogalmát, ha csupán vele azonosítanánk. Ezt a reduktív államkonceptiót sajnos manapság is igen gyakran meg lehet találni a marxista szerzőknél. Ezzel párhuzamos viszont az, hogy ezen szerzők lebecsülik a civil társadalom fontosságát is. Sajnos, a hasonló felfogások gyakran vezetnek totalitáriánus állam-felfogásokhoz.

A civil társadalom fogalmát újból az 1920-as években lehet megtalálni a marxizmuson belül. Elsősorban olyan szerzők

révén, akik maguk is vagy szimpatizáltak az idealizmussal, Hegel filozófiájával, vagy valamikor átmentek egy hegelianus gondolkodási szakaszon. Mi itt elsősorban Lukács, Korsch és Gramsci nevét említjük. Lukács György például Lenin című írásában azt írja – s ezt a gondolatot az Ontológiában számtalanszor megismétli –, hogy minden osztályuralom az erőszakon alapul. Tehát elismeri az állam kényszerfunkcióját. Mégis, teszi hozzá, "hosszútávon lehetetlen kizárólag a nyers erőszakra alapozni az uralmat." "Már Talleyrand megmondta, hogy sok mindent lehet csinálni a szuronyokkal, csak rájuk ülni nem lehet". Ez Lukács kedvenc példája volt. Ez a felfogás együtt járt a demokrácia követelményével Lukács e korszakbeli munkásságában, amelynek terrénuma a proletártudaton szerveződött társadalom lenne.

Most nézzük, mit mond Gramsci az állam és a civil társadalom viszonyáról. A Börtönfüzetek egyik – magyarul még nem olvasható – jegyzetében, amelyben saját felfogását elkülöníti Hegelétől, meghatározza a civil társadalom fogalmát. Ezek szerint a civil társadalom "egy társadalmi csoportnak az egész társadalom feletti politikai és kulturális hegemóniája, az állam etikai tartalma." A civil társadalom tehát a hegemónia megvalósításának a területe, amely etikai-erkölcsi kérdésekkel kapcsolódik össze. Az állam fogalmát is ennek megfelelően – több szempontból megközelítve – fogalmaz-

za meg. "A politikában a hiba az állam pontatlan megértéséből származik" - mondja -, s ez az eddigiek alapján nyilvánvalóan kritikai éllel van megfogalmazva. Majd ehhez zárójelben hozzát teszi: "teljes értelmében: diktatúra + hegemonia". Az állam tehát nála egyértelműen nem csupán kényszerapparátus, nem diktatúra.

Ebben a megállapításban nem nehéz felismerni a korabeli társadalmi-politikai viszonyok aktuális kritikáját. És itt nem csupán a sztálini megfogalmazásokra kell gondolni, mert bizonyos, hogy Gramsci ezt sem nézte jószemmel, hanem például a fasiszta állam kényszerideológiájára is, annak például gentilei megfogalmazásaira. Ezekkel szemben Gramsci az állam új dimenzióját, a hegemonia szükségességét hangsúlyozta. A civil társadalmat egy másik jegyzetében "magán-jellegű hegemonia-gépezetnek" nevezi.

Gramsci sem volt mindig következetes a fogalomhasználatban, néha ő is a "polgári társadalom" fogalmát használja a civil társadalom helyett, de fogalomzavar nála sohasem jön létre. Jól tükröződik ez a következő megjegyzéséből: "Az állam általános fogalma olyan tényezőket is magában foglal, amelyeket a polgári társadalomhoz kell sorolni /úgy fogalmazhatnánk, abban az értelemben, hogy állam = politikai társadalom + polgári társadalom, vagyis kényszerrel páncélozott hegemonia".

Egyértelmű tehát: a civil társadalom és a hegemonia fogalmak elválaszthatatlanok egymástól, s ha a civil szféra deformált, akkor nem alakulhat ki igazi hegemonia sem. Az is világosan látszik, hogy Gramsci – amikor a hegemonia fontosságát hangsúlyozza – nem zárja ki a politikai társadalom, s ezzel együtt a kényszer mozzanatát sem. Tudjuk, ő maga is részt vett a torinói gyárfoglalásokban, s közelről látta és gyakorolta is a kényszerítés funkcióját. Persze, s ezt fontos hozzátenni, a kényszert nem tartotta mindenható eszköznek a harcban. A meggyőzést, a konszenzus kialakítását legalább annyira fontosnak tartja. Amikor arról beszél, hogy milyen eszközökre és intézményekre van szükség a társadalomban, azt mondja: erőre és konszenzusra; kényszerre és meggyőzésre, politikai társadalomra és civil társadalomra, politikára és erkölcsre, jogra és szabadságra, rendre és fegyelemre. Csak így képes az uralkodó társadalmi csoport vezetni az egész társadalmat.

Gramsci, mint a nyugat-európai típusú társadalmak teoretikusa, a parlamenti rendszer klasszikussá vált talaján a hegemonia normális gyakorlását az erő és a konszenzus kombinálására alapozza. E kettő egyensúlya változik, de úgy, hogy az erő lehetőleg a többség konszenzusán látsszék nyugodni, e konszenzust pedig a közvélemény úgynevezett orgánjai fejezik ki – újságok és egyesületek – s ezért az utóbbiakat bizonyos helyzetekben mesterségesen szaporítják." Ez természetesen csak a polgári társadalmi formáció normális működésekor van így.

Gramsci ugyanakkor tisztán látja, hogy a valóságban állam és civil társadalom között mély szakadék húzódik. Egyik magyarrá le nem fordított írásában azt mondja, hogy szakadás van az állam, mint formális legalitás és a civil társadalom, mint tényleges realitás között. Ez nagyon elgondolkodtató kijelentés. Minden, ami állami, az hivatalos, formális, törvénnyel szentesített is. A civil szféra viszont ezzel ellenkezőleg a tényleges realitás, azaz ahogyan a dolgok valójában vannak. Ha viszont az uralkodó csoport azt képzei, hogy a legalitás a realitás, ez óriási problémákat okoz. Ezért kell különbséget tenni az állami és a magánszféra között a társadalomban. Ezzel magyarázható az az idegenkedés az emberekben, amivel az állami, formális és legális dolgokat fogadják és a szimpátia a nem-formális realitás iránt, amit a civil társadalom magán-emberei és szervezetei adnak össze.

Ugyancsak nagy veszély, hogy a realitást a legalitással felcserélik, amire az utóbbi időkben volt is példa. Az állami legalitás és a civil realitás között olykor igen nagy szakadék tátong és ha ezt nem észlelik a társadalomban működő csoportok, az igen súlyos következményekhez vezethet.

Az állam és a civil társadalom viszonyáról egyik börtönlevelében a következőket írja: "Ez a kutatás elvezet az állam-fogalom pontosabb meghatározásához, amit általában úgy

fognak fel mint politikai társadalmat /vagy diktatúrát, vagy olyan kényszerítő apparátust, amely a néptömegeket egy adott kor gazdasága és termelési típusa szerint formálja/, nem pedig mint politikai és polgári társadalom /vagyis mint olyan hegemonia, amit egy társadalmi csoport az egész nemzeti társadalomra az úgynevezett magánszervezeteken mint az egyház, a szakszervezetek, az iskolák stb. keresztül gyakorol/ közti egyensúlyt." Ez a megjegyzés igen érdekes, mert rámutat arra, hogy megfelelő arálynak kell mindig fönnállnia, ha a társadalmi stabilitásra törekszünk. Ha ez az arány megbomlik, a társadalom rögtön instabillá válik és nehezen védhető a belső és külső veszéllyel szemben. Egyúttal a megfelelő egyensúly minősíti is az államot: mert ha megbomlik az erő és a konszenzus, a politikai és a civil társadalom közti egyensúly, akkor szélsőséges államformák jöhetnek létre. A stabil társadalom csupán akkor jöhet létre, ha megvan benne a civil társadalom szféráján szerveződött hegemonia. Gramscinak – halála után ötven évvel is – igen aktuálisak ezek a gondolatai.

Stratégiai szempontból a civil társadalomnak még az eddig érzékeltetettnél is jelentősebb szerepe van. Gramsci Börtönfüzeteiből igen gyakran idézik a most következőket, de ebből a szempontból talán még nem gondolták át: "Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és csepp-

folyós volt, nyugaton az állam és polgári társadalom között helyes arány állt fenn, s amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete." Ebből következik, hogy a civil társadalom megléte, vagy kezdetlegessége, stratégiailag, döntő kérdés. Ha ugyanis az államot nem védi a saját konszenzusán alapuló civil társadalmi szféra, akkor magára, saját erejére, diktatúrájára hagyatkozhat csupán. S minthogy ez totalitárius szisztémával jár együtt ez semmiképpen sem lehet a stabil viszonyokra törekvő társadalom jellemző vonása.

Egyik jegyzetében a civil társadalmat a "modern társadalom lövészárkaihoz" hasonlítja, amely megvédi a társadalmat a külső betörésektől. Sőt, ha a történelmi körülmények következtében az állam nem képes megvédeni magát a válságokkal szemben, ha nem tudja ellátni funkcióját, akkor a saját maga által kiformált és megnyert civil társadalmi szféra megvédi. Erre jó példa Franciaország 1968-ban. Amennyiben viszont az állam csak uralkodni akar és nem hegemón, az erőszak-funkció átmeneti vagy véletlen elvesztésével veszélybe kerül az egész hatalom, legalábbis súlyos válságkorszak következik be, mert – ismételjük – a stabil társadalom vezetéséhez, a hétköznapi gondolkodással szemben, nem elegendő pusztán uralkodni, elnyomni más véleményeket, hanem képesnek kell lenni vezetni az országot. S ha nem alakul ki erős, a fennállót támogató ci-

vil társadalom, akkor az erőszakot alkalmazó társadalmi csoport könnyen kerülhet végveszélybe. A társadalom életében többek között ezért is létkérdés a civil szféra jelenléte.

A civil társadalmat tehát minden társadalomnak saját érdekében ki kell alakítania. Mi van olyan helyzetben, amikor az állam megszerzése, a hatalom megragadása előtt, nem alakult még ki az új társadalmi berendezkedésnek megfelelő civil szféra? Akkor Gramsci szerint az államimádat egy rövid időszaka alakul ki. Egyik jegyzetében erről így ír: "Bizonyos társadalmi csoportok számára, amelyeknek az autonóm állami életre való kerülésük előtt nem volt hosszú saját és független kulturális és morális periódusuk, az államimádat korszaka szükségszerű, sőt, kívánatos: ez az államimádat nem más, mint a "polgári társadalom" létrehozására irányuló kezdeményezés, amit történetileg nem volt lehetséges létrehozni a független államelméletre való kerülés előtt. Mindazonáltal ezt az ilyen államimádatot... nem szabad úgy felfogni, mint "örök valamit." Itt Gramsci megint arra utal, hogy a társadalom egyre inkább a civil társadalom és a hegemonia kialakításán kell fáradozni, nem pedig az állam "örökké" tételén.

Éppen ez a gondolat vezet el az állam elhalásával kapcsolatos fejtegetéseihez. Gramsci is, a marxizmus klasszikusaihoz hasonlóan, elképzelhetőnek tartja az állam fokozatos

elhalását. Ezt a kérdést viszont kifejezetten politikaelméleti oldalról közelíti meg és a civil társadalom kérdésével köti össze. Történelmi léptékekben gondolkodva "a kényszerállam fokozatos kimerülése úgy képzelhető el, hogy egyre szembetűnőbb elemei vernek gyökeret a szabályozott társadalomnak /vagy erkölcsi államnak, avagy polgári társadalomnak." Az állam tehát úgy veszít fokozatosan a jelentőségéből, ha megerősödnek a civil társadalom társadalmat szabályozó szférái.

Ugyanezt a gondolatot más jegyzeteiben úgy fogalmazza meg, hogy világtörténelmi léptékekkel mérve szükség van arra, hogy a politikai társadalom fokozatosan "felszívódjon" a civil társadalomba. Így kapnak a társadalomban egyre nagyobb jelentőséget a magánpolgári kezdeményezések, szervezetek, amely hosszú történelmi folyamat eredményeként elvezet az újtípusú társadalmi berendezkedéshez. Az állam fokozatos erősítése, az államgépezet erőinek kiépítése nyilvánvalóan az állam és civil társadalom közti elidegenedést fokozza, növeli és ezzel együtt egyértelműen ellene hat az előbb említett tendenciának.

Gramsci jelentősége ma

Az elmondottakból is egyértelműen kiderül, hogy Gramsci gondolatainak nemcsak a fejlett tőkés országokban lehet aktualitása, hanem a mai magyar társadalomban is. Nem beszéltünk itt történelmi blokk-felfogásáról, értelmiségi-koncepciójáról, amelyben a párt és az értelmiség viszonyát tárgyalja, vagy az állóháború és mozgóháború sajátosságairól, a passzív forradalom elméletéről stb.

Gramsci igen gazdag életművét, amely mind filozófiailag, mind politikaelméletileg igen releváns részeket tartalmaz aktualitása miatt egyre inkább szükséges tanulmányozni nálunk is. Különösen tanulságos lehet egy reform-folyamat közepette, hiszen a társadalom átalakításához hasznos szempontokat lehet találni munkásságában.